

видавництва, кількість яких швидко зростала у вищезазначений період. В цьому певною мірою виявилась імперська економічна політика Москви щодо України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агуф М., Коваль М. Книгу – в маси. – Х., 1965. – 256 с.
2. Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3. – 184. – С. 12–17.
3. Два года работы Киевской школы полиграфического производства 1921–1923). – К., 1923. – 89 с.
4. Донченко Н. Уважніше підбирати кадри // Радянський книгар. – 1930. – № 19. – С. 5–19.
5. Печатник. – 1929. – № 14–15. – С. 6–7.
6. Нечаев М. Про готування кадрів кооперативного книготоргу// Радянський книгар. – 1930. – № 19. – С. 6–15.
7. Цигельман А. Ударным темпом подготовим кадры // Полиграфическое производство. – 1930. – № 8–9. – С. 59–67.
8. Червона преса. – 1929. – № 5. – С. 31–40.
9. Шевченко М.Г. Український поліграфічний інститут. – Х., 1931. – 167 с.
10. Чуїстов В. Паперова промисловість України та шляхи її розвитку. – Полтава, 1931. – 115 с.; Машталір Р. Розвиток поліграфії на Україні. – Львів, 1974. – 176 с.; Шевченко М. Український поліграфічний інститут. – Х., 1930. – 167 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кізон Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблематика історії видавничої справи в Україні в 20-х роках ХХ століття; деякі аспекти державотворчого процесу в Україні у ХХ ст.

„ВЕЛИКИЙ” ТЕРОР 1937–1938 РОКІВ: ВІД ІДЕОЛОГІЇ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ

Тетяна РАФАЛЬСЬКА (Київ)

У статті, на підставі архівних матеріалів, російських та українських джерел висвітлені події доби “великого” терору в Україні. Окрему увагу приділено специфіці, інтенсивності й технології репресій.

The article is based on the materials from the archives. The events of the period of “great” terror in Ukraine. Special attention is paid on the specificity, intensity and the technology of the repressions.

Ідея Й. Сталіна про посилення класової боротьби на шляху побудови соціалізму стала політичним обґрунтуванням масових репресій. Для її реалізації потрібен був потужний спеціалізований каральний орган. За постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 року створюється Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР (далі – НКВС), який перебрав на себе керівництво міліцією, карним розшуком, пожежними частинами, органами захисту громадського стану, виправно-трудовими установами [1, 140]. Розпочався новий етап перегрупування сил, удосконалення репресивного механізму, політичного та юридичного обґрунтування майбутніх масових політичних репресій. Подальші події розгортаються дуже швидко. 1 грудня 1934 року було вбито С.Кірова. Ця смерть дала Сталіну підставу для розгортання терору, спрямованого проти міфічних “ворогів народу”. 19 – 24 серпня 1936 року в Москві відбувся перший публічний політичний процес стосовно справи так званого “об’єднаного троцькістсько-зінов’ївського центру”. Військова колегія Верховного суду СРСР усіх учасників процесу засудила до вищої міри покарання – розстрілу (далі – ВМП). Вирок було виконано 25 серпня 1936 року [2, 191]. Другий великий процес проходив у Москві 23 – 30 січня 1937 року у справі “паралельного антирадянського троцькістського центру”.

Обвинувачених було 17 осіб, серед них Ю.П'ятаков, Г.Сокольников, колишній член ЦК КП(б)У Я.Дробніс та інші. 13 з них отримали ВМП [2, 191].

У цей час наркомат внутрішніх справ очолив М.Єжов, який у вересні 1936 року змінив на цій посаді Г.Ягоду. Призначаючи М.Єжова, Й. Сталін звинуватив органи НКВС у відставанні на чотири роки в боротьбі з „троцькістсько-зінов'ївським блоком” [3, 503]. Новий голова НКВС показав себе в попередніх “чистках”. Його колишній шеф, завідуючий оргрозподвідділом ЦК ВКП(б) так характеризував М.Єжова: “... я не знаю більш ідеального працівника, ніж М. Єжов. Точніше, не працівника, а виконавця. Усе, що йому не доручиш, можна не перевіряти, а бути впевненим, що він усе зробить. У М. Єжова є тільки один, правда, вагомий недолік: він не вміє зупинятися” [4, 22]. Подальший розвиток подій буде яскравим підтвердженням цих слів.

З перших днів приходу М.Єжова на посаду наркома внутрішніх справ розпочалися репресивні акції. Відправним моментом нового сталінського наступу, який з часом отримає назву “великої чистки”, став лютнево – березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 року. Усі національності та верстви радянського суспільства, всі вікові та соціальні групи відчули на собі нову сталінсько-партійну політику. На пленумі порушували питання про боротьбу зі шкідництвом, диверсіями та шпигунством японо-німецько-троцькістських агентів, також було приділено увагу й національному моменту в здійсненні “ворожій діяльності.” Промовці зазначали, що шпигуни та шкідники проникли майже в усі господарські, адміністративні та партійні організації, причому не тільки на низові посади, але й на керівні, як у центрі, так і на місцях [5, 25]. У контексті цих виступів була й сталінська теорія про безперервність посилення класової боротьби.

На пленумі було розглянуто питання про перебудову апарату НКВС СРСР. Були узгоджені заходи спрямовані на посилення його новими партійними кадрами, та „чистки засміченості” апарату для того, щоб “... зробити його дійсно бойовим органом, здатним забезпечити покладені на нього партією та Радянським урядом завдання”. Для поліпшення виконання цих завдань, червневий пленум ЦК ВКП(б) розглянув питання про надання М.Єжову надзвичайних повноважень [4, 22].

Влітку 1937 року розпочинається “генеральна чистка” радянського суспільства. Вона проходила одразу з багатьох напрямків. Бажання Сталіна підвищити керованість партійно-державного апарату, позбутися старих партійних кадрів, потреба нових більш кваліфікованих, але й більш залежних від нього в усьому партійців призводить до масового терору проти партії. Органи НКВС боролися не тільки проти будь-яких виступів противників політиці Сталіна, але й проти партії у цілому. За кілька місяців кількість заарештованих за звинуваченнями в політичних злочинах зростає в декілька разів. Під молот репресій потрапили не тільки учасники колишньої опозиції та особи, які підтримували з ними зв'язок, але й ширше коло людей.

Репресивні заходи торкнулись усього партійного апарату. Широкому загалу відомі, насамперед, факти репресій проти керівників центральних партійних органів. Так, близько 80% делегатів XVII з'їзду партії були репресовані, більшість членів ЦК були заарештовані та знищені. Із 136 секретарів райкомів партії у Москві та Московській області на своїх посадах залишилися тільки 7, усі інші зникли. У Ленінграді були ліквідовані всі колишні соратники С.Кірова, практично повністю був знищений увесь міський актив [3, 503].

Репресії активно проводилися також у республіках. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраних XIII з'їздом республіканської партійної організації у червні 1937 року, були звинувачені у ворожій діяльності 55 осіб. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, з 5 кандидатів у члени політбюро – 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, разом із С.Косіором [6, 252]. Житомирська область також потрапила під маховик загальнодержавських репресій проти партійного керівництва. Так, у доповідній

записці кореспондента одного з московських видань, котрий влітку 1937 року перебував на Житомирщині за завданням Мехліса, зазначалося: "...партійний апарат був і на сьогодні залишається засміченим право-троцькістськими, націоналістичними, контрреволюційними елементами. Багато ворогів знаходиться в радянських та господарських організаціях. Так, секретар Коростишівського райкому партії Іванов виявився ворогом народу і заарештований в березні 1937 року. Замість нього було призначено Ісарова, який кілька днів тому, за зв'язок з ворогами народу, був виключений з лав партії і знятий з роботи. Секретар Володар-Волинського райкому партії Полонський – ворог народу, заарештований. Секретар Радомисльського райпарткому Песчанський – ворог народу, заарештований в червні 1937 року. Секретар Житомирського міському партії Дитюк, викритий як зрадник. Колишній заступник секретаря міському Белобровий виявився ворогом. В окружкомі партії викриті наступні люди: другий секретар окружкому партії Тільман – троцькіст, заарештований. Третій секретар окружкому партії Коваль знятий з роботи за зв'язок з ворогами" [7, 353]. Далі в записці дається оцінка ситуації в обласному центрі: "...в Житомирі протягом багатьох років на чолі партійних організацій стояли вороги народу – троцькісти, дворушники, шпигуни: Мусульбас, Демченко, Михеєнко, Дитюк. Зрозуміло, що вони проводили велику підривну роботу і залишили "корінці". Вороги, які сиділи в Київському обкомі також заслали в Житомир своїх людей" [7, 362]. Врешті-решт, за облудними звинуваченнями на Житомирщині було заарештовано й знищено багатьох керівників обласного та районного рівнів. Серед них: секретарі окружкомів і міськкомів партії Абаш-Буніс, Єгоров, Тільман. До вищої міри покарання у 1938 році засуджені перший і другий секретарі Житомирського обкому КП(б)У Максимов і Юсов. Таким чином, репресії проти партійного керівництва здійснювались як у Російській Федерації, так і на теренах України.

Сталін та його помічники не зупиняються на репресіях проти партійного керівництва. На думку "вождя народів", у міру побудови соціалізму радянське суспільство ставало все більш одноріднішим. Тому всіх тих, хто за будь-якою ознакою вирізнявся із загальної маси, потрібно було знищити. Для розв'язання цього завдання 31 липня 1937 року ЦК ВКП(б) затвердив наказ Єжова № 00447, згідно з яким розпочиналася масова операція проти всіх, хто ще нещодавно був позбавлений лише виборчих прав (куркулів, духовенства, кримінальних елементів, т.зв. "бувших" – представники станів та заможні люди періоду царизму), і проводилася вона на теренах усього Радянського Союзу із серпня 1937 року до листопада 1938 року.

За "плановими" показниками арешту підлягало 268950 "антирадянських елементів", з них ВМП повинні отримати 75950 осіб. Ліміт для РРФСР був встановлений у кількості 189600 осіб, для України – 28800 осіб [8, 214]. Але ще на початковому етапі НКВС СРСР запропонував обласним управлінням НКВС внести пропозиції щодо "лімітів". Таким чином відкривалася можливість „показати себе”, виконати й перевиконати „план”. Запобігливі начальники на місцях навіть не думали про те, що за кожною цифрою, поданою на гору, стоять людські життя. Начальник НКВС УРСР І.Леплевський три рази звертався до вищого керівництва НКВС СРСР з проханням про збільшення „ліміту”. У результаті Україні було дозволено заарештувати і засудити 63950 осіб, з них до ВМП – 26150 (майже стільки, скільки потрібно було заарештувати взагалі за першими „плановими” показниками) [9, 27]. Загалом за загальнодержавними підсумками виконання наказу № 00447 було засуджено 767397 осіб, з них 386798 розстріляно [10, 136]. Як бачимо, ініціатива знизу активно підтримувалася верхами, перші "ліміти" перевиконали на теренах усього Радянського Союзу майже в 3 рази.

Одночасно з цією акцією розпочинаються так звані „національні операції”, які регулювалися наказами НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 року, № 00439 від 25 липня 1937 року тощо. Відповідно до них органи НКВС працювали за окремими напрямками – “лініями”. З лінійних арештів НКВС СРСР видав 12 наказів, у яких вказувалося на арешти за національною ознакою. Насамперед, репресували представників тих народів, держави яких мали кордон з СРСР: поляки, латиші, естонці та інші, і плюс до них німці й „харбінці”. Усі вони, з погляду Сталіна, були „п’ятою колоною”, потенційною базою для іноземних розвідок. І в Росії і в Україні відбувалися масові арешти за національною ознакою. Так, за даними про національний склад заарештованих у Томській області 1937 року росіян було 12372 особи, поляків – 1469, українців – 1109, німців – 708 і т.д. [11, 50]. У Житомирській області 1937 року заарештували українців 4428 осіб, поляків – 7799, німців – 1558, росіян – 145 [12, 318].

Не залишила система поза увагою і родини т.зв. „ворогів народу”. 15 серпня 1937 року М.Єжов видав наказ № 00486, в якому йшлося і про членів родин „зрадників батьківщини”. Головною метою цього наказу було повне знищення родинних зв’язків, відрив дітей від батьків. Одним підписом руйнувалися родини, знищувалися тисячі людей, „пускалися під ніж цілі народи”.

Яким чином органи НКВС СРСР отримали таку кількість „ворогів народу”? Відповідь на це питання полягає у розкритті технології та методів проведення масових репресій 1937 – 1938 років. Доля більшості заарештованих вирішувалась ПОЗАСУДОВИМИ (виділено автором) органами – особливими нарадами, „двійками”, „трійками” при обласних управліннях НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому партії, прокурора області. Розгляд справ проходив дуже швидко: двійка розглядала справи цілими альбомами, на трійці, у кращому разі, вислуховували коротку доповідь представника УНКВС. Дуже часто засідання трійок проходили не в повному складі, що було характерно як для Росії, так і для України.

За свідченнями колишніх працівників УНКВС по Новосибірській області, начальник управління І.Мальцев одноосібно засідав та розглядав справи [11, 213]. У Житомирській області засідання особливої трійки також проходили з величезними порушеннями. Так, протоколи №№ 8 – 13 не підписані ні ким з членів трійки. Обласний прокурор під час слідства 1939 року показав, що „...рішення трійки на засіданнях не фіксувалися. Секретаря на засіданнях не було. Обговорення міри покарання не було. Протоколи підписувались через кілька днів, коли вироки були вже виконані. Ніхто не звіряв протоколи з альбомами, в яких робились відмітки про вироки” [13, 217]. Засідання трійки проводилися не в повному складі, справи протоколу № 13 не були попередньо розглянуті прокурором, у більшості фальсифіковані та не закінчені слідством, багато висновків не підписані ні слідчими, ні начальником Житомирського обласного УНКВС [13, 216]. Взагалі весь процес слідства зводився до отримання відповідей на кілька питань: хто, що, де, коли, за яких обставин, з якою метою, якими засобами та при допомозі кого. Вважалося, якщо в протоколах допиту є відповіді на ці питання, то слідство проведено правильно й повністю. Часу для проведення „повного” слідства відводилося дуже мало.

Під час масових арештів слідчим надавалося 2 – 3 дні для закінчення слідства у справі. Так, на оперативній нараді заступник начальника Житомирського УНКВС встановив норму для кожного слідчого по 5 – 8 „розколів” на день [13, 476]. Подібні процеси відбувалися і в Росії. Заарештований 1938 року працівник Томського УНКВС в своєму листі до Сталіна розповідав про приїзд до Томська керівника Новосибірського УНКВС Мальцева, який на нараді оперативного складу поставив завдання за три дні зробити „заготовку”, потім натиснути й швидко закінчити справи. А тим, хто вів слідство, завершувати по 7 – 10 справ на день [11, 99].

Зрозуміло, що законними методами це зробити було неможливо. Тому звинувачувальні висновки склалися за трафаретом, справи глибоко не вивчалися, а від самих підслідних зазвичай вимагалось просто підписати вже заготовлені тексти протоколів допитів або очних ставок. Якщо заарештовані відмовлялися це робити, то до них застосовувалися методи шантажу, чинився тиск, у тому числі фізичний. Наприклад, під час розгляду справи про зловживання працівників Житомирського УНКВС у період проведення масових операцій, слідча комісія у своєму висновку зафіксувала: „...В'яткін та його підлеглі порушували законоположення про арешти й ведення слідства, займалися фальсифікацією довідок на арешти, штучно створювали групові справи, проводили групові допити з побиттям заарештованих та підштовхували підлеглих на масові побиття під час слідства для отримання зізнань” [14, 118].

Під впливом тортур заарештовані зізнавалися в чому завгодно, навіть у тому, чого ніколи не могло бути. Ця жорстокість була вдало використана та „збагачена” органами НКВС у роки масових репресій 1937 – 1938 років. Одна людина давала „свідчення” проти десятка інших, вони – проти сотні і так далі. Так „ворогів народу” ставало все більше і більше, вибудовувалася своєрідна піраміда. Причини арешту підозрюваного не мали нічого спільного з висунутими йому звинуваченнями, але їх ніхто й не шукав, правда була нікому не потрібна. Були курс і мета, які визначив „батько народів” Сталін. Влада здійснювала лінію на протидію, на усунення не тільки реальних, але й уявних ворогів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 3.
2. Белادي Л., Краус Т. Сталин. – М., 1989.
3. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х т. – Т. 1. – М., 1990.
4. Шаповал Ю.И. Апогей террора // Зеркало недели. – 11 августа 2007. – № 29.
5. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 1.
6. Історія України: нове бачення: у 2 т. – Т. I. – К., 1995.
7. Державний архів Служби Безпеки України (м.Житомир) (далі – ДА СБУ – ЖО). – Спр. 303-п.
8. Нікольський В.М. Репресії за „лімітами” (1937 – 1938 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
9. Галузевий Державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Додаток до спр. № 17. – Арк. 27.
10. Юнге М., Биннер Р. Как терор стал „большим”. Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. – М., 2003.
11. Уйманов В.Н. Репрессии. Как это было... (Западная Сибирь в конце 20-х – начале 50-х годов): В 5-ти т. – Томск: Изд-во Томского ун – та, 1995. – Т. 4.
12. ГДА СБ України – Спр. 35. – Арк. 318.
13. ДА СБУ – ЖО. – Спр. 18842 в 9- ти т. – Т.1. – Арк. 217.
14. ДА СБУ – ЖО. – Спр. 18842 в 9 - ти т. – Т.4. – Арк. 118.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рафальська Тетяна Леонідівна – аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси: суспільно-політичні процеси в Україні ХХ століття.